

Paauglių vertybių konfiguracija kaip dvasingumo paradigmos išraiška: teorinis ir empirinis aspektai

Vanda Aramavičiūtė

Profesorė socialinių mokslų (edukologijos) habilituota daktarė
Vilniaus universiteto
Edukologijos katedra
Universiteto g. 9/1,
Tel. 266 76 25

Elvyda Martišauskienė

Profesorė socialinių mokslų (edukologijos) habilituota daktarė
Vilniaus edukologijos universiteto
Edukologijos katedra
Studentų g. 39, tel. 279 00 42

Straipsnyje atskleidžiama dvasingumo paradigmos esmė, aptariamas jos ir žmogaus prigimties ryšys, o ypač su dvasinėmis galiomis, kurių dėka jis tampa asmeniu, galinčiu transcenduoti tikrovę, būti laisvas, save turėti ir valdyti, autentiškai apsispręsti, remtis sąžine. Pastaroji skleidžiasi būties tiesos pažinimo matmeniu, nuo antikos laikų saistomu su transcendentalijomis (tiesa, gėriu, grožiu). Jų pagrindu sudarytas hipotetinis dvasingumo modelis ir nustatytos paauglių dvasinių vertybių sklaidos tendencijos per dešimtmetį (1999–2009) požiūrių, išgyvenimų ir elgesio lygmenimis.

Pagrindiniai žodžiai: dvasingumo paradigma, dvasinės vertybės, paauglių dvasinių vertybių konfiguracijos dinamika.

Įvadas

Paradigmos sąvoka plačiai vartojama mokslo pasaulyje. Daugiausiai apibrėžta jos lingvistinė, kaip žodžių kaitybės formų sistemos, reikšmė. Ugdymo mokslų sistemoje ji siejama su „atsakymų į pagrindinius ugdymo filosofijos klausimus“ variantais, kurie reiškia, „kad galima numatyti egzistavimą daugelio ugdymo paradigmu, sąlygojančių skirtingus ugdymo funkcionavimo ir pažinimo aspektus“ (Bitinas, 2000, p. 46), todėl išreiškia metodologines prieigas. Jas Covey išskleidžia kaip „nuostata, prielaidą, metodą, nuorodų sistemą ar lęšį, pro kurį žvelgiame į pasaulį. Tai lyg vietovės ar miesto žemėlapis“ (2007,

p. 25). Tokio požiūrio aktualumas vis dažniau eskaluojamas rūpinantis ugdymo problemomis, žvelgiant į jų rutuliojimąsi.

Lietuvos ugdymo sistemos paradigmu ištakos siekia Nepriklausomybės atkūrimo laikotarpį (1918–1940), kai buvo atkreiptas dėmesys į dvasios ugdymo (Maceina, Šalkauskis, Vydūnas), konstrukcinės sąveikos (Vabalas-Gudaitis), švietimo integracijos (Laužikas), demokratinio švietimo (Bitė, Esmaitis, Šalkauskis) idėjas ir kt. aspektus, kurie buvo unifikuoti Lietuvą inkorporavus į Sovietų Sąjungos sudėtį (1945–1990). Šiuolaikinės Lietuvos ugdymo sistema grindžiama asmens ir kultūros jungtimi (Lukšienė, 2000), siekiama įtvir-

tinti laisvojo ugdymo paradigimą. Kaip ji skinasi kelią į Lietuvos švietimo sistemą, kiek atliepia dabarties pasaulio kontekstus vis plačiau analizuojama teoriniu, praktiniu ir švietimo politikos lygiu (Bruzgelevičienė, 2008; Jucevičienė, 1998; Targamadžė, 2010 ir kt.). Kadangi gauti rezultatai dažnai netenkina (kažin, ar apskritai tai gali būti?), svarbu ieškoti giluminių ugdymo(si) ištakų.

Reikia pažymėti, kad visos paradigmos giliau ar sekliu siekia žmogaus prigimtį. Tikėtina, kad iš čia daugiausiai kyla jų realizavimo sėkmė, kai atliepiama jos dėsniams, ir problemos, kai jų nepaisoma. Sudėtinga pateikti vienintelį atsakymą į daugelį egzistencinių klausimų, nes trukdo „netobula mūsų esybės paradigma arba netinkamas požiūris į žmogaus prigimtį“ (Covey, 2007, p. 26). Esmiškai svarbu suprasti, kokios joje slypi galimybės, kaip funkcionuoja žmogus kaip gyvas organizmas, kuo jis skiriasi nuo kitų gyvų organizmų. Problemos šaknis – žmogaus vidaus pasaulis, kuris ir XXI amžiuje dažnai traktuojamas nuomonės lygmeniu, nepajėgiant atsakyti į pamatinį antropologinį klausimą, kas *Aš* esu, nors vis dažniau įvairiu lygiu kalbama apie dvasines žmogaus galias, kurių istorija siekia seniausius laikus.

Jau antikos laikais žmogaus būtyje išskirta materialinė ir dvasinė sritys, o pastaroji sieta su antgamtinė tikrove. Naujas dvasinės dimensijos išvalgas teikė krikščionybė, patristikos epochoje atskleidusi organinį jos ir asmens rango ryšį. Toks požiūris gilino žmogaus sąsajas su transcendentine būtybe (Kūrėju) ir švelnino vyravusią materialinės ir dvasinės prigimties perskyrą, stiprino žmogaus būties vienumo supratimą. Dvasinės dimensijos sampratai turėjo poveikį ir psichologijos

mokslo raida, kuri, materialistiniu rakursu žvelgiant, apėmė visą žmogaus vidaus pasaulį: psichologai tiria ne tik psichines galias, bet ir asmenybiškumo sklaidą bei asmenybės tapsmą, taip juos priskirdami psichikai. Tai matoma ir kalbos norminiuose dokumentuose – žodynuose. Antai dvasia apibrėžiama kaip psichinė žmogaus jėga (Dabartinės lietuvių kalbos žodynas), o psichika apibūdinama kaip „įgimtų ir įgytų dvasinių savybių (intelektas, jausmų, valios) ir procesų visuma; dvasia, dvasinis gyvenimas“ (Tarptautinių žodžių žodynas). Kartu niveliuojama dvasios esmė. Perkeltine reikšme *dvasia* laikoma tikroji dalykų esmė, prasmė, o religine – dievinama esybė, būties tvarkytoja, filosofine – visuomeninė sąmonė, sutelkta individe, ir kt.

Toks dvasios fenomeno neapibrėžtumumas sudaro prielaidas įvairioms dvasios, dvasingumo interpretacijoms, kurios dažniausiai siejamos su religija, o sekuliarioje visuomenėje – su tuo, kas tauru, kilnu, nesavanaudiška ar atskleidžia daiktų, reiškinų esmę. Tačiau tokie požiūriai labiau rodo dvasingumo aktualumą, neatskleidžia paradigminio aspekto. Todėl lieka *problema*, kas laikytina dvasingumo paradigma, kaip ji funkcionuoja, juoba kad dvasingumo trūkumas įvairiuose visuomenės sluoksniuose darosi akivaizdus, o jo ugdymo galimybės – miglotos.

Straipsnio **tikslas** – teoriniu ir empiriniu aspektu aptarti dvasingumo paradigmos esmę.

Uždaviniai:

1. Išryškinti dvasingumo paradigmos apibrėžtį.
2. Teoriškai pagrįsti dvasingumo ir vertybių sąsajas.
3. Parodyti šiuolaikinių paauglių vertybių konfigūracijos dinamiką.

Tyrimo metodologija grindžiama:

- *egzistencinės filosofijos ir psichologijos* idėjomis apie dvasinę būti, kaip asmens egzistencijos pagrindą, suvienijantį visas jo galias ir daugiausia išryškėjantį apsisprendimo metu, kai susiduriama su prasmės priėmimu ir ją išreiškiančių vertybių siekimu (Jaspers, Frankl);
- *humanistine psichologija ir pedagogika*, pabrėžiančia žmogaus vientisumo bei visybiškumo idėją ir kartu nurodančia, kad visos dvasinės būties vertybės (tiesos, gėrio, grožio) sudaro vienį (Maslow, Bitinas), užtikrinantį vieningą žmogaus kaip asmens tapsmą.

Tyrimo taikyti **metodai**:

- *teoriniai* – sisteminė-interpretacinė mokslinės literatūros analizė, apibendrinimas, vertinimas;
- *empiriniai*: autorių sudarytas *vertybių aprašas*, padedantis atskleisti paauglių požiūrį į dvasinių vertybių svarbą dvasingam žmogui ir dvasinių vertybių realizavimą savo elgesyje;
- modifikuotas *Dodonovo emocijų išgyvenimų testas*, leidęs įvertinti vertybių internalizaciją emocijinėje srityje;
- *statistiniai*: aprašomoji statistika (procentinis dažnių skaičiavimas, koreliacinė analizė, chi kvadrato kriterijus). Tyrimo duomenys buvo tvarkomi naudojant statistikos duomenų apdorojimo paketą SPSS.

Tyrimas atliktas įvairių tipų (bendrojo lavinimo, gimnazijose, sporto, meno, ka-
techetinėse, integruoto ugdymo, miesto ir kaimo) tose pačiose mokyklose du kartus – 1999 ir 2009 metais. Taip siekta, kiek gali-

ma eliminuoti socialinės aplinkos poveikį ir nustatyti ne tik vertybių internalizacijos lygį, bet ir dinamiką.

Tyrimo imtis reprezentatyvi – 1999 metais – ištirti 1 257 paaugliai, 2009 metais – 903. Respondentai tolygiai pasiskirstė pagal klases ir lytį.

Dvasingumo paradigmos esmė

Sąvokos „dvasia“, „dvasingumas“ dažnai vartojamos šiuolaikinėje empirinėje ir mokslinėje literatūroje. Tačiau dvasingumas paradigmos statusą įgyja tik tada, kai aiškiai apibrėžiama jo vieta žmogaus struktūroje, genezė. Tad pirmiausia tenka gilintis į žmogaus kaip gyvo organizmo sandarą, kuri vis dėlto skiriasi nuo gyvūnų, nors, kaip teigia genetikas Colins (2008), žmogaus ir gyvūnų genomų tyrimai labai artimi. Be to, juose nerasta moralinio principo, būdingo tik žmogui, ženklų. Mokslininkas daro prielaidą, kad moralinis principas nėra evoliucijos rezultatas, o turi antgamtinės ištakas, būdingas tik žmogui.

Panašų požiūrį teikia ir kai kurie neurologai, psichoterapeutai, filosofai (Franklis, Gudaitytė, Kaganas ir kt.). V. Franklis nurodo, kad „asmenybės, asmeninės dvasios, dvasinės egzistencijos žmogus perduoti negali“ (2007, p. 336), todėl tenka jos ištakas sieti su antgamtine tikrove. Antra, jis pažymi, kad žmogus yra trijų būties sluoksnių – fizinio, psichinio ir dvasinio – sankirta, nors juos ir sunku atskirti vieną nuo kito. Trečia, apibrėžia asmenybės dinamiškumą, nes „dvasia apskritai pasireiškia kaip tik tuo, kad sugeba atsiriboti ir nusigręžti nuo psichofizinio organizmo“, „žmogus tai atlieka kaip dvasinė asmenybė stodamas prieš save kaip psichofizinį organizmą“, nes tik „žmogui susidūrus pačiam su savimi, atsiskiria dvasinis ir psichofizinis

matmuo“ (ten pat, p. 343). Tokia dvasios geba rodo transcendentines jos galias. Kaip toliau pažymi minėtas mokslininkas, „žmogus yra žmogus tik tiek, kiek suvokia save transcendencijos akivaizdoje, negana to, – jis yra asmenybė tik tiek, kiek yra suasmeninamas jos akivaizdoje, kiek persmelkiamas transcendencijos šauksmo. Šis transcendencijos šauksmas byloja per sąžinę“ (ten pat, p. 344). Tad dvasinis matmuo, V. Franklio žodžiais, yra tikrasis žmogiškosios būties matmuo, o „projektuodami žmogų iš dvasinės erdvės, kurioje jis iš esmės „yra“, į vien psichinę, juolab fizinę plokštumą, prarandame ne apskritai vieną matmenį, prarandame būtent žmogiškąjį matmenį“ (ten pat, p. 346). Tad dvasinis matmuo suvokiamas kaip tikrasis žmogaus būties matmuo, kreipiantis žmogų transcendencijos link.

Dvasios sąvoka filosofijoje laikoma viena iš seniausių kategorijų, ypač padėjusių spręsti vieną iš pagrindinių filosofinių klausimų – materijos ir dvasios santykio klausimą. M. S. Kagano (1985, 1991) požiūriu, dvasios sąvoka itin vertinga tuo, kad ji kokybiškai atskiria žmogaus psichinę veiklą nuo gyvūnų psichinio aktyvumo net ir pačiose aukščiausiose jų biologinės raidos stadijose. Kita vertus, dvasia neatšiejama nuo vertybių (aukštesniojo „aš“, viršsąmonės, idealų), sudarančių žmogaus psichiškumo pamatą. Būtent vertybinė sąmonė, implikuota žmogaus dvasinėje prigimtyje, ir determinuoja asmenybės elgesio bei veiklos kryptingumą ir tikslingumą. Ypač reikšmingas vaidmuo čia suteikiamas dorovinėms vertybėms, atliekančioms orientyrų funkciją vertinant savo ir kitų veiksmus, reguliuojant santykius, pasirenkant konkrečius elgesio modelius ir projektuojant jų įgyvendinimą,

numatant tolesnes gyvenimo perspektyvas ir pan. Žmogaus dvasios aktyvumas, M. S. Kagano (1985) nuomone, turi užtikrinti žmogaus veiklos efektyvumą tikrovės pertvarkymo ir pažinimo, jos vertybinio įprasminimo ir žmonių bendravimo procesuose. Iš čia daroma išvada, kad ir žmogaus dvasingumas pasireiškia ne tik numatant veiksmų tikslus, bet ir projektuojant bei kuriant savo idealųjį „aš“, kai siekiama įgyvendinti nuolatinio savęs tobulinimo ir visaverčio bendravimo poreikius. Kartu pripažįstama, kad dvasia, kurioje slypi žmogaus kūrybinės galios ir jo giminingumas su Visatos Kūrėju, tampa jėga, sujungiančia visas tris laiko dimensijas: praeitį, dabartį, ateitį. Anot M. S. Kagano, tik dvasios jėga, atitolindama žmogaus prisirišimą prie dabarties ir atskleisdama praeities vertę, geba numatyti, išvelgti, įsivaizduoti, projektuoti ateitį.

Šių idėjų kontekste vertos dėmesio filosofų mintys apie dvasingumo ryšį su žmogaus vidiniu gyvenimu. Filosofė B. Gudaitytė įspėja, kad sąvoka „vidinis gyvenimas“ apima psichinius potyrius (jausmus, norus, geismus, troškimus), intelektinę (mintis, idėjas, koncepcijas) ir valios (sprendimus, nutarimus) sritis. Todėl dvasingumas sietinas tik su dvasiniu gyvenimu, „kai žmogaus gyvenimo raidai yra būdingas sąmoningas ryšys su dvasine tikrove“ (2011, p. 183). Iš čia dvasingumas apibūdinamas tiek kaip dvasinio gyvenimo praktika, tiek kaip sisteminga dvasinio gyvenimo stebėseną, arba dvasios teologiją. Žvelgiant į tai iš krikščioniškos tradicijos, dvasinis gyvenimas suvokiamas kaip siekis labiau susivienyti su Dievu, laikomu šio gyvenimo centru. Tačiau neatmetamas ir dorybių praktikavimas, traktuojamas kaip kelias į dvasinį tobulėjimą. Kaip kertinė

dorybė, sudaranti kitų dorybių pagrindą, čia išskiriama meilė, kuri gali sudvasinti žmogų. Filosofai E. Waibl ir F. J. Rainer (2011) žmogaus sąmoningo dvasinio gyvenimo visumą pavadina vidiniu pasauliu. E. Krymskio (1992) požiūriu, dvasingumas prilygsta žmogaus gebėjimui etiniu pagrindu kurti savo vidinį pasaulį, per kurį išreiškiamas asmenybės tapatumas ir įvyksta jos išlaisvinimas iš nuolat kintamų situacijų griežtos priklausomybės.

Tam, kad dvasinis pasaulis nėra lygus psichiniam, linkę pritarti ir kiti šiuolaikiniai autoriai. R. S. Covey (2007) požiūriu, būtent dvasia nulemia psichikos ir kūno dimensijų funkcionavimą; M. Rupnik (1997) nuomone, dvasingumo susiejimas tik su psichinėmis ypatybėmis (intelektu, jausmais, valia) gali dvasingumą sutapatinti su gnosticizmo, sentimentalumo ar voliuntarizmo apraiškomis. Taip pat dvasingumo tapatinimas su nematerialumu gali prisidėti prie jo dviprasmiškumo įtvirtinimo.

Taigi žmogaus dvasinio ir psichinio matmens sampyna, kaip pažymi Kapuscinski & Masters (2010), yra daugelio tyrėjų problema, kylanti iš dvasingumo apibrėžties sunkumų, kai vieni jį saisto su dvasingu elgesiu, kiti linkę remtis pažintiniais ar emociniais komponentais, tretį susitelkę į dvasingumo ir religingumo panašumų ar skirtumų, ribų paiešką (dvasingi, bet nereligingi, pasaulietiniai tikėjimai). Ši problema darosi itin aktuali, nes dvasingumą imama labiau sieti su gėriu, o religiją – kaip su kažką ribojančiu ar net su blogiu. Tačiau praėjusio šimtmečio literatūroje nerasta bendro sutarimo dėl dvasingumo ir religingumo turinio. Kartu įžvelgiama tendencija dvasingumą sieti su asmenine patirtimi, aukštesne jėga, leidžiančia susirasti prasmę, neatmetamas ir transcendencijos vaidmuo.

Tad nors per pastaruosius 20–30 metų (ypač psichologijoje) ir sustiprėjo mokslinis interesas dvasingumu, bet dvasingumo apibrėžties klausimas tebėra aktualus. Pasirodo, kad šiuo aspektu daugiausia diskusijų tebekelia dvasingumo ir religijos bei religingumo ryšys; ontologinis dvasingumo statusas; dvasingumo dimensijos ir požiūris į dvasingumo vietą asmenybės psichologijoje (Macdonald, Kenig, Friedman ir kt.). Tad ir dvasingumo aprašai, teikiami atskiruose modeliuose (Elkins, Wolman, Howden, Hall ir Edwards, Macdonald), kol kas stokoja vieningesnio konceptualaus pagrindo. Be to, nemažai tyrimų atliekama įvairių gyvenimo aspektų (gyvenimo plano, gyvenimo gerovės, gyvenimo kokybės, gyvenimo efektyvumo, psichinės sveikatos ir pan.) kontekste. Todėl sunku atskirti, kas čia priklauso dvasingumui ir kas ne, kokios skiriamos svarbiausios dvasingumo dimensijos ir kurios jų matuoja visai kitus reiškinius.

O teologijos literatūroje (Sheldrake, Wagner, Wojtyła ir kt.) siekiama dvasiškumą susieti su transcendencija. Savo veikalė „Asmuo ir veiksmas“ K. Wojtyła nurodo, kad „visa tai, kas susiklosto veikiančio asmens transcendencijoje, kas ją sudaro, yra dvasiška“ (1997, p. 231), o įvairių transcendencijos apraiškų realus šaltinis – „žmogaus būties dvasinis pradai“ (ten pat, p. 234). Šalia jo žmogaus sandaroje išskiriamas psichinis ir somatinis matmuo, pabrėžiama, „jog „dvasinis“ anaipatol nelygu „psichinis“ (1997, p. 279). Pastarasis saistomas su emotyvumu ir juslumu, o somatinis – su reaktyvumu. Žmogaus kaip asmens veikimo pamatą, pasak Wojtylos, suponuoja transcendencijos, kuri „realizuojasi apsisprendimu ir veiksmu“ (1997, p. 280), bei integracijos, išreiškiančios „vi-

sumos ir vienovės realizaciją ir manifestaciją tam tikro kompleksiško pagrindu“ (ten pat, p. 242), susiliejamasis. Šio kompleksiško šaknis – dvasinis pradasis, kuris determinuoja žmogaus būties vienovę ir kurio dėka asmuo yra „tas, kuris turi patį save, ir kartu tas, kuris turimas tik ir išimtinai savęs“ (ten pat, p. 154). Tai leidžia save ne tik turėti, bet ir valdyti, o kartu suprasti dvasinių galių paradigmą funkciją, kuri objektyvinama apsisprendimu. Tad P. Sheldrake (1992, 2007) ir dvasingumą įvardija kaip žmogaus vidinį kelią, padedantį atrasti savosios būties esmę, neatsiejamą nuo vertybių kaip gyvenimo vadovo, o H. Wagner (2007) daro prielaidą apie galimybę žmogaus būtį išvesti iš žemiškojo ir transcendentinio pasaulio santykio.

Ta linkme veda ir R. Covey, vadybos ir lyderystės specialisto, tyrimai. Jis žmogaus būties pamatus sieja su keturiosiomis dimensijomis: kūnu, protu, širdimi ir dvasia, kurios, autoriaus nuomone, apima svarbiausius žmogaus poreikius: gyventi, mokytis, mylėti, būti naudingam, tai yra prasmingai būti, o jų ištakas regi prigimtyje. Nesunku suprasti, kad toks skirstymas neprasilenkia su minėtų autorių požiūriu į žmogų, nes protas ir širdis priskirtini psichikos sričiai. Kartu reikia žymėti, kad šis autorius svarbiausia žmogaus sandaros dalimi taip pat mano esant dvasią, kuri nulemia kitų dimensijų funkcionavimą ir įkūnija prasmės ieškojimą, ryšį su amžinybe bei sudaro pagrindą asmens laisvei ir galiai rinktis, tai yra apsispręsti, remiantis prigimtiniais principais, glūdinčiais „mūsų sąžinės saugykloje“ (2007, p. 51).

Dvasingumą esminiu žmogiškosios būties aspektu mano esant daugelis mokslininkų, ieškodami atsakymo į klausimus:

Kodėl aš esu? Kokia yra gyvenimo prasmė? Linkstama dvasingumą apibūdinti kaip „gilų ir paslaptinę žmogaus troškimą rasti savo vertę ir vietą pasaulyje“ (Cit. iš Phelps, 2006, p. 2), nes jis apima įsitikinimus, patirtį, gyvenimo tikslo jauseną ir kt. Todėl nekeičiama, kad „kiekvienas žmogus yra dvasinė būtybė“ (ten pat, p. 3), o dvasingumas yra ta dvasinės galios raiška, kuri daugiausia įkūnija žmoniškumą, nes leidžia autentiškai apsispręsti, transcendentuoti tikrovę remiantis sąžine. Bet tai galimybė. Kaip teigia Kurtz ir Ketcham, „klausimas yra ne tas, ar mes turime dvasingumą, bet ar dvasingumas, kurį turime, yra neigiamas, veda prie izoliacijos ir savęs sunaikinimo, ar toks, kuris yra labiau teigiamas“ (ten pat, p. 3). Remiantis K. Wojtylos požiūriu, kad sąžinė savo šaknimis siekia ontologinį asmens savirealizacijos veiksmu faktą, žmogus gali realizuoti ir gali nerealizuoti, t. y. nesusisieti su sąžine, neišskleisti dvasinio potencialumo. Tai rodo dvasios paradigmą funkciją ir kreipia mintį į jos raiškos edukacines problemas, juolab kad dvasingumas gali įgyti įvairias saugios imitacijos formas ar net priešingą prasmę.

Vertybinė dvasingumo raiška

Ontologinė žmogaus koncepcija ženklina ir dvasios sklaidos turinio prieigas. Galia apsispręsti suponuoja laisvės pojūtį, kurį lydi atsakomybė, kylanti iš galimybės pasirinkti veiklos ir elgesio turinį, formas. Tačiau reikia žinoti, kad „atsakomybė atskleidžia laisvės paklusimą tiesai ir priklausomybę nuo jos – atskleidžia tai, kas sudaro sąžinės kaip veiksnio, lemiančio veikiančio asmens transcendenciją, tikrąją prasmę“ (Wojtyła, 1997, p. 203). Kartu aiškėja, kad asmens transcendencija pri-

klauso ne tik nuo savojo *Aš* laisvės apsispręsti, pasirinkti, bet ir nuo tiesos, determinuojančios šią laisvę, kuri realizuojasi ne palenkiant sau tiesą, bet paklūstant tiesai. Ši tiesa, tiksliau būties tiesa, padedanti atskirti gėrį ir blogį, nuo antikos laikų neatšiejama nuo kitų dviejų transcendentalijų – *gėrio* ir *grožio* kaip vieno fenomeno atžvilgių. A. Maslow žodžiais, tai lyg vieno saulės spindulio atšvaitai brangakmenio kraštinėse. Kitaip sakant, *tiesa, gėris, grožis* todėl ir yra transcendentalijos, kad jos nesietinos tik su konkrečiais daiktais ar reiškiniiais, be to, jos imanentiškai susijusios, nes „vertybių posistemės (intelektualinės, religinės, dorovinės, politinės, estetinės ir kt.) nėra bendrosios sistemos komponentai, o tik ją konkretina („tai yra apibūdinamos ne dalies ir visumos, o konkretybės ir bendrybės santykiu“, Bitinas,

2000, p. 84). Todėl moralinės, religinės, estetinės ir kt. vertybės nelaikytinos sinonimais, nes jos savo ruožtu yra dvasinių vertybių konkretinimas, ir susijusios panašiai kaip ir stalo įrankiai, peiliai, šakutės (Rodger, 2000), tik dar subtiliau, nes jų negalima aiškiai atskirti. Tai tampa svarbiu paradigminiu atžvilgiu planuojant, realizuojant ar vertinant ugdymo(si) procesą. Mat kaip svarbiausias dvasinio gyvenimo klodas šios vertybės padeda individui susiorientuoti aplinkoje ir iš jos pasirinkti tuos ekonominio, socialinio, kultūrinio gyvenimo aspektus, kurie jam tampa svarbūs tolesnėje asmenybės raidoje (Vasiliauskas, 2005; Bitinas, 2000 ir kt.).

Verta pažymėti, kad tiesos, gėrio, grožio ir prigimtinio būties tiesos (sąžinės) fenomeno ryšys yra giliai asmenišką, vidinis, o transcendentalijos, kaip dvasinių

Lentelė. *Hipotetinis dvasingumo turinio modelis*

Transcendentinės vertybės	Bazinės vertybės	Asmens vertybės
Tiesa	Protingumas	Intelektualumas Prasmės ieškojimas
	Tikėjimas	Dvasinė vienybė Pasitikėjimas Dievu
Gėris	Jautrumas	Nesavanaudiškas rūpinimasis Užuojauta
	Orumas	Pagarba sau ir kitiems Autentiškumas
	Solidarumas	Tolerancija Interesų derinimas
	Atsakingumas	Pareigų vykdymas Atsakymas už savo veiksmus Nenuolaidžiavimas aplaudumui
	Altruizmas	Atsidavimas darbui Aukojimasis
	Sąžiningumas	Tiesos sakymas Ištikimybė
Grožis	Jautrumas grožiui	Grožėjimasis Humoro jausmas
	Kūrybiškumas	Atvirumas naujumui Išradingumas

vertybių ištakos, įvairiu pavidalu susipina šiuolaikinėje realybėje ir atskleidžia asmens dvasingumo raiškos prioritetus. Sąžiningumą esant paauglių santykių pamatu nurodo ir kiti autoriai (Phelps, 2006). Dvasingumo tyrimui sukurtas modelis (žr. lentelę), kuris leidžia giliau pažvelgti į transcendentinių vertybių konkretinimą bazinėmis ir asmens vertybėmis, tai yra pajauti paauglių dvasinės definicijos raišką.

Šių vertybių dermė laiduoja dvasingumo raišką, persmelkiančią asmens veiklą ir santykius (su kitais žmonėmis, savimi pačiu, bendruomenėmis, gamta, antgamčiu ir kt.) Tad ir dvasingumą linkstama išreikšti pozityviais asmens santykiais su pasauliu, grindžiamais dvasinėmis vertybėmis. Tada svarbiausiais dvasingumo paradigmos matmenimis tampa: rėmimasis tiesos, gėrio ir grožio vertybėmis; laisvas autentiškas asmens apsisprendimas pasirenkant vertybes; pozityvūs asmens santykiai, kylantys į aukščiausią meilės lygmenį. Kitaip pasakius, tiesos, gėrio ir grožio vertybės įkūnija transcendentinį santykį su tikrove, galimą tik per žmogaus kaip asmens apsisprendimą. Iš čia dvasingumu laikytini *autentiški asmens santykiai su pasauliu, kurie su meile, tiesa, gėriu, grožiu persmelkia visą būtį ir nusidriekia Kūrėjo link* (Martišauskienė, 2004). Vertybių pasirinkimas ir jų internalizacija kognityviu, emociniu ir elgesio aspektu tampa pradžios tašku vertinant asmens dvasingumą.

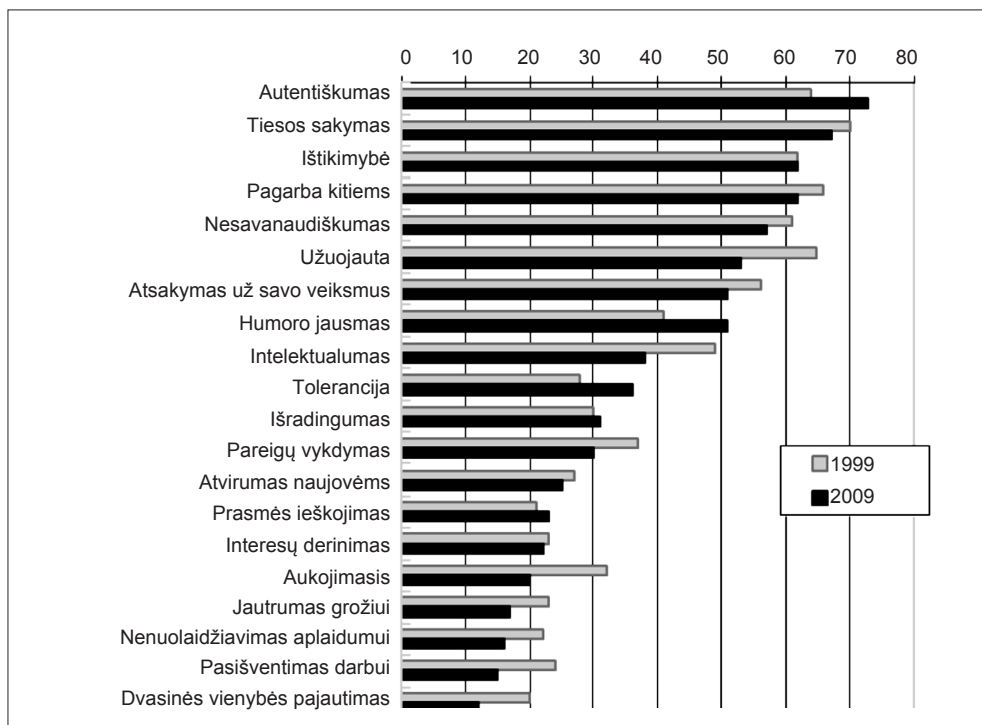
Šiuolaikinių paauglių vertybių konfigūracijos dinamika

Žmonių santykiai visada grindžiami vertybėmis. Ugdyimo tikslas (atitinkamai ir rezultatas) yra įgalinti ugdytinius savo santykius sieti su dvasinėmis vertybėmis, nes, kaip minėta, savaime tai neįvyksta, o žmogaus

kaip žmogaus realizacija kristalizuojasi šioje plotmėje (Vasiliauskas, Taylor, 2000; Aramavičiūtė, 2005; Martišauskienė, 2004). Itin svarbi pedagoginė pagalba paauglystėje, kai, ieškant savo tapatumo, smarkiai plečiasi jų (paauglių) autentiški santykiai su pasauliu. Bet pirmiausia svarbu nustatyti, kaip vertybės internalizuojamos šiame amžiaus tarpsnyje. Tuo tikslu, remiantis minėtomis teorijomis, buvo sudaryti du tyrimo instrumentai: vertybių aprašas, kuris apėmė dvasinių vertybių modelį (žr. lentelę), ir modifikuotas B. Dodonovo emocinių išgyvenimų testas.

Pagal vertybių aprašą respondentai (VII–IX klasių mokiniai) išreiškė požiūrį į dvasinių vertybių svarbą, jų nuomone, labai geram, dvasingam žmogui. Vertinimo kriterijumi laikytas vertybės svarbos pripažinimas ir išskirti 4 lygiai: labai aukštas – vertybė laikoma labai svarbia; aukštas – vertybė laikoma svarbia; vidutinis – vertybė laikoma mažai svarbia; žemas – vertybė laikoma nesvarbia. Šiame straipsnyje, remiantis keliamu tikslu, pristatomi labai aukšto ir aukšto lygio tyrimo duomenys, kitaip sakant, brėžiamas paaugliams daugiausia priimtinių dvasinių vertybių kontūras (1 pav.).

Tyrimo duomenys rodo, kad 1999 ir 2009 metais išlieka tos pačios paauglių požiūrio į dvasines vertybes tendencijos: svarbiausiomis vertybėmis laikomos orumo, sąžiningumo, jautrumo apraiškos, kuriomis dažniausiai grindžiamas kasdienis bendravimas. Apskritai dorinių vertybių, išskyrus altruizmą, pripažinimas pranoksta pažinimo (tiesos), grindžiamo mokslu ir tikėjimu, bei grožio vertybių svarbos reikšmę. Atrodo, kad kuo daugiau vertybė susijusi su prasmės pajautimu, tuo mažesnę svarbą paaugliai jai skiria.

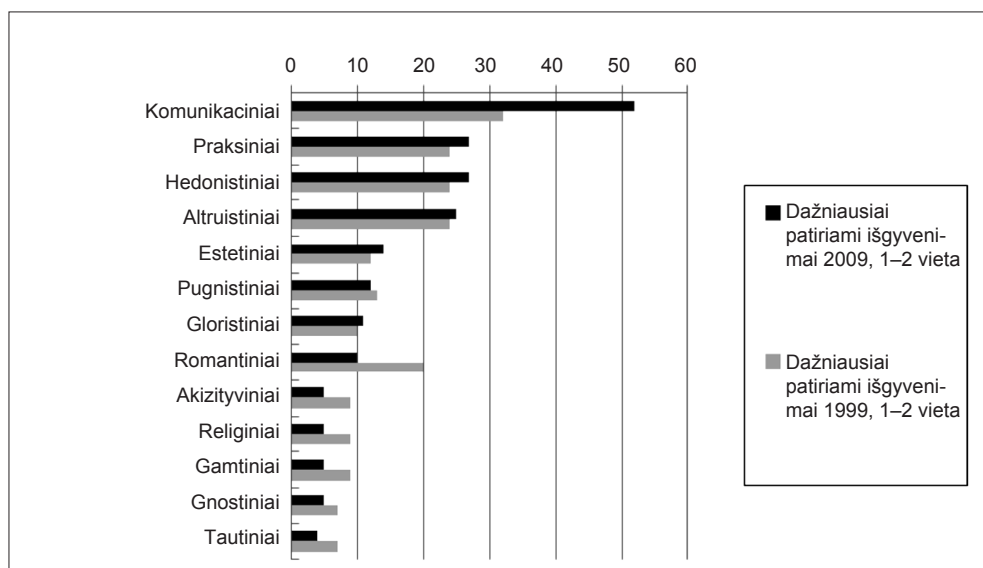

1 pav. Pozityviausio (labai aukšto ir aukšto lygio) paauglių požiūrio į dvasines vertybes dinamika 1999–2009 m.

Vertinant paauglių požiūrio dinamiką, pažymėtina, kad per 10 metų keitėsi požiūris į kai kurias vertybes. Daugiausia padidėjo humoro jausmo (10 proc.), autentiškumo (9 proc.) ir tolerancijos (8 proc.) svarbos pripažinimas. O aukojimosi (12 proc.), pasišventimo darbui (9 proc.), užuojautos (12 proc.), intelektualumo (11 proc.), pasitikėjimo Dievu (10 proc.), dvasinės vienybės pajautimo (8 proc.) svarba daugiausia sumažėjo. Tokie vertybių išsidėstymo poslinkiai rodo paauglių dvasinės dimensijos laisvės matmens gilėjimą, pasireiškiantį požiūriu į santykį su kitais žmonėmis, tačiau mažėjantį respondentų jautrumo, atsakingumo, intelektualumo, tikėjimo svarbos supratimą, tai yra tiesos (sąžinės) matmens men-

kėjimą, kurio laisvas pasirinkimas yra tikros žmogiškos laisvės pamatas.

Paauglių požiūris į dvasines vertybes yra svarbi, bet ne pagrindinė dvasinės dimensijos paradigmos žymė, nes respondentai gali ją tik iš dalies, fragmentiškai sieti su savo patirtimi, siekiais, vadovautis žinoma informacija. Žinant, kad dvasinė dimensija empirinę raišką įgauna per išgyvenimus, buvo aiškintasi paauglių *jausmų* sritis. Jiems tirti taikytas modifikuotas Dodonovo išgyvenimų testas: paaugliams buvo pateikti trylikos išgyvenimų aprašymai, kuriuos, remiantis stabilumo kriterijumi, reikėjo vertikalčiai (nuo 1 iki 13) suranguoti pagal asmeninį patyrimą. Dažniausiai patiriami išgyvenimai žymimi vienetu, o rečiausiai – atitinkamai 13. Ty-

2 pav. *Pozyviausių paauglių išgyvenimų dinamika 1999–2009 m.*

rimo duomenys suskirstyti į 7 lygius: visų aukščiausias – 1–2; labai aukštas – 3–4; aukštas – 5–6 pasirinkimai; vidutinis 7; žemas 8–9; labai žemas – 10–11; visų žemiausias – 12–13 pasirinkimai. Visų aukščiausio lygio duomenų pasiskirstymas 1999 ir 2009 metais pateikiamas 2 paveiksle.

Duomenys rodo, kad daugiausia paauglių dažniausiai patiria komunikacinius išgyvenimus, o praxsinius, hedonistinius ir altruistinius jausmus nurodo ketvirtadalis respondentų. Toks skirtingų dalykų panašus jautimas leidžia manyti apie respondentų diferenciaciją, kuri turi tendenciją stiprėti. Matyti, kad estetinius, kaip ir pugnistinius išgyvenimus dažnai patiria kas septintas aštuntas paauglys, tik pastarųjų stebima mažėjimo, o estetinių – dažnėjimo tendencija. Duomenys atskleidžia, kad daugelio paauglių emocijų nežadina ne tik daiktų kaupimo, bet ir dvasinės būties gelmę siekiantys religiniai, tautiniai, pažinimo dalykai, gamtos grožis. Be to, jų pajauta rodo aiškią mažėjimo tendenciją.

Per dešimtmetį didžiausi (20 proc.) pozityvūs poslinkiai įvyko komunikacinių išgyvenimų srityje, negatyvūs – romantinių: perpus mažiau paauglių patiria romantinius jausmus.

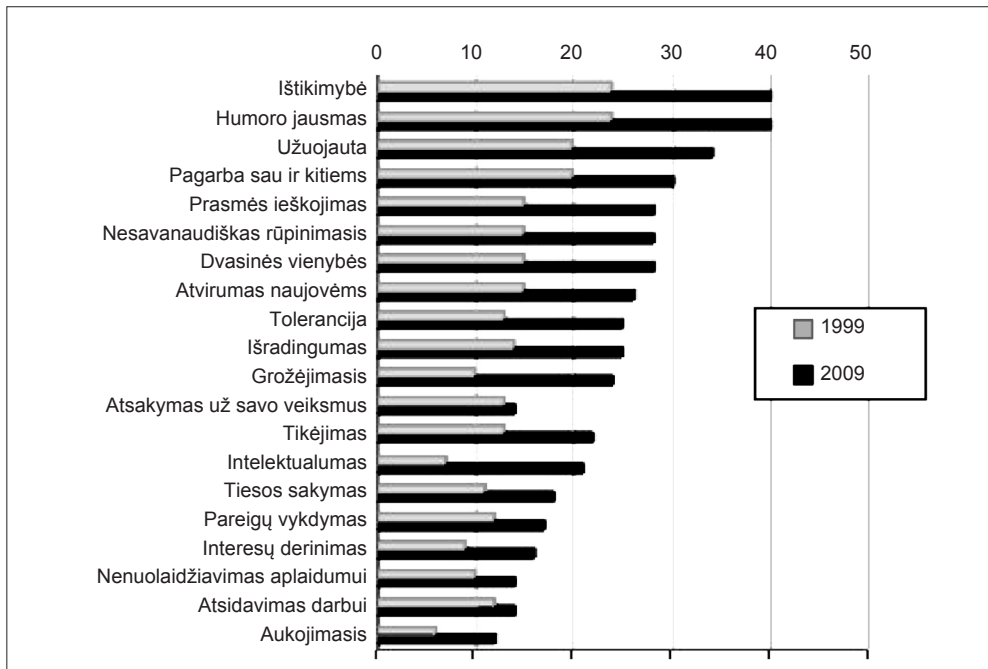
Žvelgiant iš dvasingumo paradigmos perspektyvos, galima teigti, kad išgyvenimai, daugiausia atspindintys dvasingumo esmę, taip pat telkiasi apie laisvės pojūtį: komunikaciniai jausmai stiprėja, tačiau dvasinių vertybių matmuo silpsta, nes tik nedaug paauglių (5 proc.) tiek mokslo, tiek tikėjimo lygiu stabiliai patiria pažinimo džiaugsmą, tik kas septintas respondentas jaučia grožį, o doriniai jausmai koncentruojasi siaurame kontekste.

Vertybių sklaidai labai svarbi *elgesio* definicija, bet jos esmę geriausiai gali atskleisti tik patys respondentai. Kaip pažymi A. Šveiceris, į prasmingą gyvenimą veda vienintelis kelias: „kiekvienas iš mūsų turi vėl *sutelkti dėmesį į save patį*, o mums visiems būtina susimąstyti apie tai, koku būdu mūsų noras veikti ir siek-

ti pažangos susijęs su prasme, kurią *mes suteikiame savo pačių* ir mūsų aplinkos gyvenimui“ (18, p. 92) (išskirta E. M.). Todėl buvo prašyta pagal vertybių aprašą, naudotą nustatant paauglių požiūrį į dvasingą žmogų, įvertinti savo elgesį. Vertinimo kriterijumi laikytas elgesio stabilumas. Išskirta 4 lygiai: labai aukštas – labai dažnai taip elgiamasi; aukštas – dažnai; nepakankamas – retkarčiais; žemas – labai retai. Tikėtina, kad tyrimo duomenys rodo holistinį savo veiklos vertinimą, nes nebuvo apibrėžtos veiklos sritys. Kaip minėta, šiame straipsnyje mus daugiausia domino aukščiausi vertinimai, padedantys atskleisti, kaip dvasingumo paradigma įsitvirtina paauglių elgesyje. Labai aukšto lygio duomenys pateikiami 3 paveiksle.

Iš 3 paveikslo matyti, kad paaugliai dažniausiai mano esą ištikimi, su humoru žvelgiantys į pasaulį, gebantys užjausti,

gerbti save ir kitus, rūpintis kitais. Kartu aiškėja, kad vienos vertybės panašiai saistomos visais empiriniais požymiais, o kitos – tik vienu, tai duoda pagrindą manyti, kad tos vertybės dar netapo pamatiniais kriterijais, o funkcionuoja fragmentiškai, situaciškai. Taip atsitiko su labiausiai pripažįstamomis vertybėmis – *sqžiningumu*, kai ištikimybei skiriami aukščiausi vertinimai, o *tiesos sakymui* daug mažesni, ir *jautrumu grožiui*, kai reikšmingai skiriasi grožio patyrimas ir humoro turėjimas. O *jautrumo* ir *orumo* empirinės apraiškos vertinamos panašiai. Nestabiliausiai paaugliai vertina savo *altruizmą* (pasišventimą darbui, aukojimąsi), labiau situaciškai *atsakingumą* (pareigų vykdymą, nenuolaidžiavimą aplaidumui, atsakymą už savo veiksmus) ir *solidarumą* (interesų derinimą, toleranciją). Kaip ir vertinant kitų poelgius, ryškėja dorovinių vertybių prioritetai.

3 pav. Paauglių aukščiausių savo elgesio vertinimų dinamika 1999–2009 m.

Tyrimo duomenys atskleidžia pagrindinę tendenciją – visais dvasinių vertybių parametrais dabartiniai paaugliai nurodė stabilesnę elgesį. Tad galima teigti, kad paauglių savęs vertinimas pozityviai keičiasi. Tačiau šie pokyčiai kiekybiškai skiriasi. Daugiausia pasislinko ištikimybės konstatavimas ir humoro pasitelkimas žvelgiant į tikrovę (po 16 proc.), po 14 proc. – jautrumas žmonėms ir grožiui, po 13 proc. – gyvenimo prasmės išvalgos ir dvasinės vienybės pajauta. Mažiausiai (2–6 proc.) keitėsi altruizmo (abiem empirinėmis apraškomis), atsakingumo (pareigų vykdymo ir nenuolaidžiavimo aplaidumui), solidarumo (interesų derinimo), sąžiningumo (tiesos sakymo) vertinimai. Tai rodo besiformuojančią paauglių savęs vertinimo sistemą, turinčią hierarchinę struktūrą. Kartu galima teigti, kad paaugliai laisviau vertina savo poelgius, daugiau jaučiasi autentiški. Tad dvasingumo paradigma taip pat intensyviau skleidžiasi laisvės matmeniu, nesuponuojančiu gilesnės tolerancijos, altruizmo, tikėjimo.

Išvados

Dvasingumo paradigma darosi vis aktualesnė, kai žmogiškasis veiksnys tampa svariu dabarties ir ateities kūrimo veiksmiu. Jos šerdis – dvasinė dimensija, kuri ir XXI amžiuje dažnai traktuojama nuomonės lygmeniu. Kita vertus, įvairių krypčių mokslininkai dvasinę dimensiją sieja su dvasine žmogaus galia, kurios dėka jis tampa asmeniu, nedaloma vienvė ir visuma, Aš, pajėgiu transcenduoti tikrovę, suvokti save transcendencijos, bylojančios per sąžinę, akivaizdoje, atsiriboti nuo psichofizinio organizmo, save valdyti.

Todėl dvasinė dimensija leidžia žmogui būti laisvam ir per sąžinės fenomeną susi-

sieti su amžinybe, angažuotis prasmei. Tai nesumenkina psichinės ir fizinės žmogaus dimensijos reikšmės, bet padeda suvokti visų dimensijų dermės ir subordinacijos svarbą bei priklausomybę nuo autentiško asmens apsisprendimo / neapsisprendimo.

Kad laisvės matmuo netaptų dvasinės dimensijos iškraipa, jis turi paklusti tiesai, nuo antikos laikų saistomai su kitomis būties vertybėmis – gėriu ir grožiu, vadinamomis transcendentalijomis, imanentiškai susijusiomis ir išreiškiančiomis bendrybės ir konkretybės santykį, įgaunanti įvairų pavidalą. Dvasingumu laikytini *autentiški asmens santykiai su pasauliu, kurie su meile, tiesa, gėriu, grožiu persmelkia visą būtį ir nusidriekia Kūrėjo link*. Dvasingumo paradigma leidžia atskleisti laisvės ir tiesos, kaip pamatinių žmogiškos egzistencijos parametrų, sinergiją.

Šiuolaikiniai paaugliai aukščiausiai vertina *orumą, jautrumą ir sąžiningumą* bei išlaiko tuos pačius vertybių prioritetus kaip ir prieš 10 metų. Vis dėlto *kognityviu* lygiu ryškėja *pozityvesnis žvilgsnis į save ir kitų žmonių kironiškumą* (didėja *autentiškumo, tolerancijos* vertinimai); silpnėja *altruizmo, jautrumo, tikėjimo, intelektualumo, atsakingumo* vertės pripažinimas. Labiausiai didėja *komunikacinių išgyvenimų* stabilumas, perpus mažėja – *romantinių*. Akivaizdu, kad *didėja grėžimasis į save*. 1999 m. visi paaugliai daug žemiau vertino savo poelgius, nei manė esant svarbiais dvasingam žmogui. 2009 m. respondentai *tikėjimu, dvasinės vienybės pajautimu, jautrumu grožiui, prasmės ieškojimu* pranoko dvasingo žmogaus vertinimus. Tai nauja slinktis, reikia įvairiapusio jos tyrimo, kaip ir savo tikėjimo bei jautrumo aukštesnio vertinimo.

Dvasingumo paradigma tik iš dalies įsitvirtina: ima ryškėti kontūras tų verty-

bių, kurios laikomos prioritetinėmis (*tolerancija, autentiškumas, humoro jausmas*), stiprėja *komunikacinių išgyvenimų svarba*, sparčiai keičiasi *savivertės* supratimas, įtvirtinantis laisvės matmenį. Tik verty-

bių svoris dvasingumo sklaidoje gali būti nevienodas, kai silpnėja *altruizmo, jautrumo, tikėjimo, intelektualumo, atsakingumo* svarbos pajautimas, daugiausia atliepiantis *tiesos* šaknijimąsi veikloje, santykiuose.

LITERATŪRA

Aramavičiūtė, V. (2005). *Auklėjimas ir dvasinė asmenybės branda*. Vilnius: Gimtasis žodis.

Bitinas, B. (2000). *Ugdymo filosofija*. Vilnius: Enciklopedija.

Bruzgelevičienė, R. (2008). *Lietuvos švietimo sistemos kūrimas 1988–1997*: monografija. Vilnius: Sapnų sala.

Collins, F. S. (2008). *Dievo kalba: mokslininkas liudija tikėjimo į Dievą pagrindumą*. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai.

Covey, R. S. (2007). *8-asis įprotis: tobulybės link*. Vilnius: Alma littera.

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. (2012). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Gudaitytė, B. (2011). *Krikščioniškųjų Rytų dvasingumas*. LKMA metraštis. T. 35, p. 183–209.

Frankl, V. (2007). Dešimt tezių apie asmenybę. In: *Sielogyda. Gydytojo rūpestis – siela. Dešimt tezių apie asmenybę*. Vilnius: Vaga, p. 335–346.

Identity and Spirituality. Prieiga internete: [www.transpersonalstudies.org/ImagesRepository/ijts/Downloads/MacDonald 2009.pdf](http://www.transpersonalstudies.org/ImagesRepository/ijts/Downloads/MacDonald%202009.pdf) (žiūrėta gegužės 10, 2012).

Jucevičienė, P. (2005). Mokytojų didaktinės kompetencijos atitiktis šiuolaikiniams švietimo reikalavimams. Prieiga internete: http://www.smm.lt/uploads/documents/kiti/MOKYTOJU_DIDAKT_KOMPETENCIJOS_ATITIKTIS_%20SIUOLAIK_REIKALAV.pdf.

Kapuscinski, A. N. & Kevin, S. M. (2010). The Current Status of Measures of Spirituality: A Critical Review of Scale Development. *Psychology of Religion and Spirituality*, Vol. 2, No. 4, p. 191–205.

Kurtz, E. & Ketcham, K. (1992). *The spirituality of imperfection: storytelling and the journey to wholeness*. New York: Bantam Books.

Lukšienė, M. (2000). *Jungys*. Vilnius: Alma littera.

Martišauskienė, E. (2004). *Paauglių dvasingumas kaip pedagoginis reiškinys*. Vilnius: VPU leidykla.

Phelps, D. (2006). Understanding the Spiritual Lives of Adolescents. Presented at the *First North American Conference on Spirituality and Social Work May Aurora University*.

Rodger, A. (2000). Moral, Spiritual, Religious – Are They Synonyms. *Education, Culture and Values* / ed. by M. Leicester, C. Modgil and S. Modgil. London and New York, Vol. 5, p. 3–14.

Sheldrake, P. (1992). *Spirituality and theology: Christian living and the doctrine of God*. Maryknoll and New York.

Sweitzer, A. (1989). *Kultūra ir etika*. Vilnius: Mintis.

Taylor, M. J. Values Education: Issues and Challenges in Policy and School Practice. *Education, Culture and Values* / ed. by M. Leicester, C. Modgil and S. Modgil. London and New York, 2000, Vol. 2, p. 151–168.

Tarptautinių žodžių žodynas (2013). Vilnius: Alma littera.

Vasiliauskas, R. (2005). *Vertybių pedagogika*. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.

Wojtyła, K. (1997). *Asmuo ir veiksmai*. Vilnius: Aidai.

Wagner, H. (2007). Prasmė – prasmės ieška – gyvenimo prasmė. *Acta paedagogica Vilnensia*, t. 18, p. 8–25.

Додонов, Б. (1978). *Эмоции человека*. Москва: Политиздат.

Маслоу, А. (1997). *Дальние пределы человеческой психики*. Санкт-Петербург: Евразия.

CONFIGURATION OF VALUES AS EXPRESSION OF THE PARADIGM OF SPIRITUALITY: THEORETICAL AND EMPIRICAL ASPECTS

Vanda Aramavičiūtė, Elyda Martišauskienė

S u m m a r y

The paradigm of spirituality is becoming more and more topical factor in creating the present and the future. The paradigm of spirituality gets to the very core, to the spiritual dimension, which is frequently regarded as a level of opinion in the 21st century.

Scientists from various fields relate the spiritual dimension with the spiritual human power, due to which s/he becomes an individual able to transcend the reality, to perceive oneself in the presence of transcendentalities that manifest themselves through consciousness, to disassociate from the psychophysical organism and to manage oneself. Therefore, the spiritual dimension empowers an individual with freedom and with the possibility of identifying oneself with the eternity through the phenomenon of consciousness and with engagement in meaning. This does not trivialize the importance of the psychic and physical human dimensions as it contributes to understanding the importance of the harmony and subordination of all dimensions and their dependence on the authentic individual's determination/ underdetermination.

To avoid turning the value of freedom into a deformation of the spiritual dimension, it has to surrender to truth, which since the ancient times has been linked with the values of being (the truth, the goodness and the beauty), the so-called transcendentalities that are linked with in an immanent way with each other and express relations between the concrete and the common. *Spirituality* may be understood as *authentic relations of an*

individual with the world, which, together with the true, good and beautiful, penetrate into a being and extend towards the Creator. The paradigm of spirituality allows to identify the synergy of freedom and truth as the fundamental parameters of human existence.

At present, the adolescents rank *dignity, sensitivity* and *honesty* highest, and the same values as ten years ago are assigned the highest priority. However, on the *cognitive* level, more *positive* evaluations of *authenticity* and *tolerance* may be observed, whereas acknowledgment of *altruism, sensitivity, faith, intelligence, responsibility* tends to decrease. The most considerable rise was identified in the stability of *communicative experiences*, whereas that of *romantic* ones decreased by half. It is obvious that *self-concentration* has a tendency to increase. In 2009, the respondents exceeded the evaluations of a spiritual individual in the evaluations of *faith, sense of spiritual unity, sensitivity to the beautiful, search for purport*. This is a new observation which requires a more comprehensive research as a well as highly evaluated one's own faith and sensitivity.

The paradigm of spirituality is only partially consolidated: the contour of priority values is disclosed; they further expand the dimension of freedom. However, their weight in the spread of spirituality may be not the same when the sensation of the values that reflect the *truth* is getting weaker.

Key words: the paradigm of spirituality, spiritual values, dynamics of the configuration of values in adolescence

Įteikta 2013 12 31
Priimta 2014 01 31